

fil.f.d. Fəridə Allahverdiyeva
ADU
Email: farida@mail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ VARIATİVLİYİN ELMİ ANALİZİ

Açar sözlər: leksik-semantik anlam, dil vahidlərinin variativliyi, linqvistik funksiya, leksik səviyyə, elmi təhlil

Keywords: lexical-semantic meaning, the variability of the language units, the linguistic function, the lexical level, scientific analysis

Ключевые слова: лексическая смысловое значения, язык единицы вариативность, языковые особенности, уровень речи, научный анализ

Məlumdur ki, ayrı-ayrı dil sistemlərində variativlik hər bir dilin özünəməxsus daxili qanunauyğunluqları vasitəsilə müəyyənləşir. Dil vahidlərinin variantlaşması, bir qayda olaraq onların işarə formasının variantlıq məzmununu daşmasının inkişaf mənbəyi hesab olunur. Eyni leksik-semantik anlamı ifadə edən dil vahidlərinin variantlığının mövcudluğu müvafiq anlayışların linqvistik funksiyasının eyniyyətinə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif sistemli dillərdə variativlik dilin ümumi qrammatik xüsusiyyətlərinin əsasında yarandığından hər bir dilin spesifik göstəriciləri dil vahidlərinin müəyyən variantlarında da təzahür edir. Söz yoxdur ki, bu göstəricilər dilin leksik səviyyəsində bir cürə, qrammatik strukturunda başqa cürə forma və məzmun çalarlarına malik olur. Məsələn, ingilis dilinin dialektlərindəki mövcud variantlar bu dilin frazeoloji sistemindəki variantlardan əsaslı şəkildə fərqlənir [2, s.65].

Müxtəlif sistemlərə daxil olan dillər həm tipoloji, həm də geneoloji baxımdan müştərək və fərqli cəhətləri ilə özünəməxsusluq təşkil edir. Belə özünəməxsus cəhətlərdən biri də dil vahidlərinin variativliyidir. Məlumdur ki, "invariant" və "variant" anlayışları dilçiliyə fonologiyadan daxil olmuşdur. Dilçilik bir elm kimi inkişaf edib digər elm sahələri ilə əlaqələrini genişləndirdikcə variantlıq və invariantlıq probleminin dilin müxtəlif səviyyələrində tədqiq olunması daha çox aktualıq və əhəmiyyət kəsb edir. Problemə bu aspektdən yanaşdıqda müxtəlif sistemli dillərdə variantlıq məsələsinin öyrənilməsi, xüsusilə bu problemin dil strukturunun bütün səviyyələrində obyektiv surətdə mövcud olan ümumi xüsusiyyətlərinin təhlili olduqca zəruridir [1, s.42].

Məlumdur ki, müxtəlif sistemli dillərin qrammatik strukturundakı inkişaf bəzən öləri xarakter daşıyır, keçici səviyyədə təzahür edir, bəzən isə daha əhatəli mahiyyəti ümumiləşdirici səciyyəsi ilə funksional mənanın tamlığını nümayiş etdirir. Başqa sözlə desək, istənilən dildə, məsələn, ingilis və rus dilində baş verən bəzi dəyişmələr, ayrı-ayrı qrammatik-semantik təzahürlər bir qayda olaraq eyniyyət təşkil edir və təkrarlanır. Bəzi məqamlarda isə qeyd etdiyimiz kimi, təsadüfi məzmun daşıyır, mahiyyətcə təkrarlanmır. Ona görədir ki, dil sistemində ən önəmli və zəruri proseslər variantlıq yaradır, müəyyən qanunauyğunluğu və inkişaf dinamikası ilə digər dil hadisələrindən seçilir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər

ki, hər bir elmdə olduğu kimi, ayrı-ayrı dillərin qayda-qanunlarını öyrənən dilçilik elmində də dilin özünəməxsus qanunları fəaliyyət göstərir, bu və ya digər şəkildə özünü mühafizə edir [3, s.23].

Ümumi şəkildə demək olar ki, bəzi hallarda bir sıra elementlərin seçilməsi, cümlədə təzahür edilməsindən qabaq başqa elementlərdən asılı olur, variantların formalaşmasında qrammatik modellərin yaranmasına zəmin yaradır.

Generativ qrammatikanın əvvəlki ənənəvi və struktur qrammatikadan iki mühüm fərqi vardır. Əvvəla, törəmə qrammatika ona deyilir ki, o, implisit olur, yəni dildə nə qədər mümkün cümlələr mövcuddur, onları gizlin, implisit şəkildə göstərir. Bu qaydalara uyğun olaraq, o bütün cümlələri törədir, lakin bu o halda mümkün olur ki, həmin qaydalar bütövlükdə implisitdir, heç bir şeyi oxucunun ixtiyarına buraxmır, onun dil bilgisinə güzəştə getmir. İkinci isə, törəmə qrammatika dildəki cümlələrin aktual şəbəkəsi ilə əlaqələnmir, lakin mümkün olan cümlə şəbəkəsi ilə əlaqədə olur.

Struktur, semantik və praqmatik aspektlər dilin üç əsas tərəfini - forma, məzmun və manifestasiyasını əhatə etdiyindən, əsas aspektlər hesab olunur.

XX əsrin 60-cı illərində Slobin təcrübələri ilə transformasiya məsələsinin semantik tərəfi izlənilirdi. Bütün təcrübələrin yekunu kimi cümlələrin semantik tərəfinin mühüm rola malik olduğu müəyyənləşir; hətta onun dominant rolundan bəhs etməyə başladılar [9, s.150].

Xarici dilçilikdə bununla bağlı müxtəlif fikirlər səslənməmişdir. Dil sistemində sözlərin cərgəsi, sinonimliyin və variativliyin fərqli və müştərək cəhətləri haqqında araşdırmaların obyektini genişləndir.

Xomski N. göstərirdi ki, danışanda hansısa məram olmalıdır ki, bunun əsasında sözlərin düzülüş sxemi olsun. Ona görə, məram "determinativ istiqamətdir" [8, s.56].

O, bu fikrini maşinistin etdiyi səhvlərin təhlilində təsdiq edir. Ən çox səhvlər çap olunan mətnin nitq axınının tələbindən əvvəl sözlərin və hərflərin təzahüründə baş verir. Belə vəziyyətdə hansısa dərin struktur olmalıdır ki, sözlərdən daha böyük vahidlərin törəməsini hazırlasın. Z.S.Harris yazırdı ki, frazanın sintaksisi istifadə olunan sözlər və onlarda verilən mənalarda tamamlanmır; o, konkret hərəkətin başa gəlməsinin hansısa ümumiləşmiş modeli ilə müəyyənləşir. Sonra o göstərirdi ki, sözlər arasında assosiasiya nitqin törəməsini və onun qavranmasını izah edə bilməz [7, s.74].

Struktur dilçiliyin sintaktik səviyyəyə tətbiqinin deskriptiv dilçilik tərəfindən araşdırılması özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bir çox məsələlərdə Avropa strukturalistləri ilə ümumi cəhətlərə baxmayaraq, struktur məktəbə dair antropoloji tədqiqatlar, yəni Amerikada yaşayan aborigenlərin dillərin təsviri ilə bağlı səbəblər xüsusi təsir göstərmişdir. Bu dillər latın-yunan dillərinin modelləri əsasında düzəlmiş universal qrammatikanın ənənəvi sxemlərinə, ənənəvi qrammatikanın çərçivələrinə sığmırdı. Odur ki, Amerika antropologiyasının ilkin mərhələsinin təmsilçisi Frans Boas Amerika dilçiliyinin ilk inkişaf dövrlərində dilləri heç bir aprior sxemə tabe etmədən, onların konkret xüsusiyyətlərinə istinad edilməsi prinsipini irəli sürmüşdür. Strukturalistlərə görə, ənənəvi qrammatika öz prinsip və metodlarında səhv etmişdir. Buna reaksiya kimi Amerika strukturalistləri dil elmi yanaş

ma tələbini irəli sürdülər. Amerika deskriptivistləri hesab edirlər ki, hər bir dil münasibətlər sistemi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu sistemdə təcrid olunmuş sistemin dəyəri yoxdur. Onun mənası dildəki digər ünsürlərlə münasibətdə qurulmalıdır. Deskriptivistlər mənanı rədd edirlər. Onların fikrincə, dilçilərin görə və ölçə bilmədiyi şeylər tədqiq edilə bilməz və mənanın elmi təsviri nəinki praktika-da, həm də prinsipcə qeyri- mümkündür [5, s.95].

Bununla belə, Amerika deskriptivizminin əsasını qoyanlardan biri Z.Harris dilçiliyin obyektini daha dar çərçivəyə salaraq, sırf struktur metodların tətbiqini düzgün sayırdı. Əlbəttə, dilin tədqiqinə bu cür yanaşma onun metodoloji əsaslarının kəskin tənqidi ilə üzləşmişdir [7, s.101].

Deskriptivizmin dar tədqiqat çərçivəsi bir çox dil hadisələrinin hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verməyə də, sonrakı linqvistik cərəyanlara güclü təsir göstərmişdir. Hətta deskriptivizmin qatı opponenti olan N.Xomski distributiv və transformasion metodların əhəmiyyətini etiraf etmişdir [8, s.42].

Beləliklə, Amerikan deskriptivizminin və onun müasir dilçiliyə təsirinin hərtərəfli tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir və çox aktualdır.

Yaranmasının ilk dövrlərində əslində bu məktəbin ən görkəmli nümayəndəsi Z.Harris olmuşdur. Bir tərəfdən ayrı bir sahə hesab olunsay da, transformasion qrammatika generativ qrammatikaya nisbətən deskriptivizmə daha çox meyillidir [7, s.84].

Çünki transformasion dilçilik fonologiya və morfolojiya səviyyələrində deskriptiv təhlilin bir sıra nəticələrini qəbul edir.

Qrammatikanın digər bir sahəsi olan sintaksisin deskriptiv cəhətdən təhlili bir qədər qarışıq prosesdir. Sintaksisin ən məhsuldar tərkib hissəsi sözlərdən olduğundan məhz onun təsvir qaydaları deskriptiv dilçilik cəhətdən irəli sürülmüşdür. Bu sahədə əsas tədqiqatlar L.Blumfeld və Z.Harrisə aiddir. Belə ki, L.Blumfeldin əsaslandığı prinsip ondan ibarətdir ki, sözlər tədricən tərkib hissələrə bölünür və bu bölgü nəticəsində artıq bölünməsi mümkün olmayan ünsürlər ortaya çıxır [4, s.22]. Z.Harrisin proqramında isə təhlil kiçikdən böyüyə doğru gedir, yəni morfemdən cümləyə doğru. Belə ki, daha mürəkkəb morfem ardıcılığı ilə eynilik təşkil edir [7, s. 241].

Amerika dilçiləri içərisində R.Uellz belə qənaətə gəlmişdir ki, dilin qrammatik modeli elə qurulmalıdır ki, onun köməyi ilə cümlələr arasında maksimum miqdarda semantik fərqlər təsvir və izah olunsun. Sonradan transformasion qrammatika bu ideyanı inkişaf etdirməyə başlamışdır.

Z.Harris “zəncirvari təhlil” metoduna istinad edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, hər bir cümlə bir mərkəzdən və ona sağ və soldan qoşulmuş üzvlərdən ibarətdir. Həm mərkəz, həm də qoşulmuş üzvlər söz zəncirləri əmələ gətirir ki, həmin sözlər müxtəlif siniflərə aid edilir. Zəncirdəki hər söz də müvafiq sinfə məxsus simvolla əvəz edilsə, onda zəncirin modeli alınar. Sintaktik modelləri tərtib etmək üçün ilk öncə müvafiq dildə lazım olan cümlə strukturlarının təhlili aparılmalıdır [7, s.185].

Z.Harrisə aid olan ikinci sintaktik təhlil metodu isə genişlənmə metodudur. Yəni cümlənin strukturunu azdan çox doğru - morfemdən cümləyə doğru aparmaq ideyasıdır. Birinci metod analiz idisə, burda sintezləşmə özünü göstərir. Xırd vahidlərin həcmcə böyük vahiddə tədrici birləşməsi (sintezləşdirmə) substitusi-

ya metodu ilə həyata keçirilir. Z.Harris bu üsula tədricən, əvvəlcə morfemlər sinfini fərqləndirərək, yəni onların sintaktik eyniyyətini müəyyənləşdirərək müraciət edir. Beləliklə, cümlənin strukturu get-gedə daha mürəkkəb morfem birləşmələri şəklində təzahür edir. Dilin sintaktik quruluşu sadə və mürəkkəb vahidlərin (morfemlərin və morfem birləşmələrinin) sinifləri şəklində təsvir olunur. Z.Harris tədricən vahidlərin siniflərini öyrənməkdən onların sözləmə daxilindəki mövqeyini öyrənməyə keçir. O, öz mülahizələrində müəyyən mənada transformasion metodu öz mənsəyinə görə substitusiya metodu ilə əlaqələndirir [7, s.177].

Strukturalizm nə qədər ənənəvi prinsipləri təkzib etsə də, bütün mənbələrdə qrammatikanın iki sahədən ibarət olduğu qeyd edilir - morfolojiya və sintaksis. Morfolojiya nitq hissələrinin yaranması və işlədilməsi qaydalarından bəhs etsə də, sintaksis söz birləşmələri və cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Sintaksis dildə cümlələrin yaranması prinsipi və qaydalarından bəhs edən bir elmdir. Ümumiyyətlə, dil nəzəriyyəsində linqvistik səviyyə deyilən bir terminə tez-tez rast gəlinir. Belə ki, fonoloji, morfoloji, sintaktik səviyyələr birgə dilin əsas informasiya bazası olan cümlə mexanizminin yaranmasında əlaqəli şəkildə bir-birini tamamlayır. Həmin səviyyələrin bir-birindən asılı olması və bir-birindən törəməsi güclü qrammatik təsvir modellərinin yaranmasına səbəb olur. Hər bir dil özlüyündə məhdud və qeyri-məhdud sayda olan elementlərdən ibarətdir. Bütün təbii dillərin şifahi və yazılı formalarında məhdud sayda fonem vahidlərinə rast gəlmək olar. Cümlələr isə bu məhdud saylı fonemlərin birləşməsindən törəyən vahidlər olmasına baxmayaraq, onlar dildə qeyri-məhdud şəkildə və sayda işlənir. Dildə qrammatik qaydalar toplusunun ardıcılığı dilin qrammatikasını yaradır. Qrammatikanın əsas məqsədini mənimləmək üçün ilk əvvəl cümlə və bitmiş fikir ifadə etməyən elementləri bir-birindən ayırmaqdan başlamaq lazımdır. Belə ki, heç də bütün fonem ardıcılıqları cümlə yaratmaq qabiliyyətinə malik deyil.

İstənilən ingilis dilli cümlələrdən dərhal yalnız birincinin qrammatik cəhətdən düzgün olduğunu anlayacaq. Lakin onu da qeyd etmək zəruridir ki, bu cümlələrdən heç biri ingilis diskursunda özünə yer tapa bilməz. İngilis dili daşıyıcıları ikincidən fərqli olaraq birinci cümləni adi cümlə intonasiasına uyğun şəkildə, ikinci cümləni isə bitmiş fikir ifadə etməyən söz yığını şəklində düşən tonla ifadə edəcəklər. Beləliklə birinci cümlə heç bir məna kəsb etməsinə baxmayaraq daha tez yadda qalacaq və asanlıqla tələffüz olunacaq. Lakin birinci cümlə adi danışıq dilində cümlə şəklində heç bir məna ifadə etməyən sadə bir söz yığımından ibarətdir.

Deskriptiv qrammatikanın xüsusiyyətlərinə nəzər yetirəndə görmək olur ki, qrammatikanın bu yeni forması ənənəvi formadan daha maraqlı modellərlə çıxış edir. Həmin modellər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) sentence → NP + VP
- 2) NP → T + N
- 3) VP → verb + NP
- 4) T → the
- 5) noun → man, ball, etc.
- 6) verb → take, hit, etc.

Həmin modellərin izahını budaqlanma yolu ilə “The man brought the child” (7.s.41) cümləsi üzərində izah etmək olar.

(1) Sentence

NP + VP

T + N + VP

T + N + verb + NP

The + N + verb + NP

The + man + verb + NP

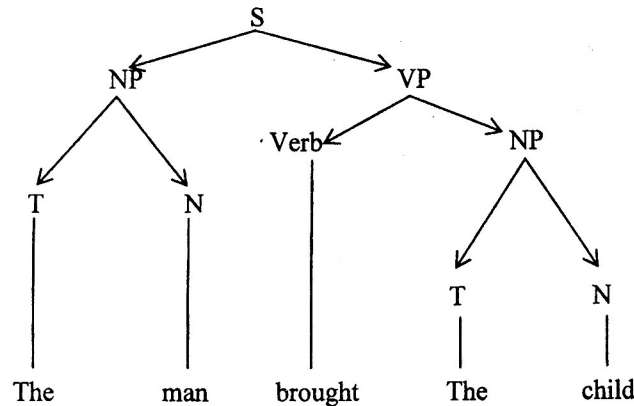
The + man + brought + NP

The + man + brought - the + N

The + man + brought - the - child

Verilmiş sxemin hər növbəti sətri özündən əvvəl gələn tərkib hissələrindən ibarətdir. Həmin sxemi diaqram şəklində də vermək olar:

(2)

Lakin diaqram yuxarıda göstərilən sxemdən daha məhdud informasiya ifadə edilir. Çünki ilk əvvəldə verilmiş (1) sxemə uyğun olaraq biz diaqramı (2) hazırlaya bilərik, verilmiş diaqram (1) sxemini qurmağa şərait yaratmışdır. Diaqram şəklində göstərilən "The man brought the child" cümləsi ayrı-ayrı ismi və feli birləşmələr şəklində ifadə olunmuş sxemin budaqlarla təkrarından və açılışından ibarətdir. Həmin sxemlərdə verilmiş funksional kateqoriyaların açılışı bundan ibarətdir ki, bütün transformasion modellərdə ideoqrafik işarələr elə qrammatik kateqoriyaların baş hərfləri ilə göstərilir.

Transformasiya geniş mənada linqvistik vahidlərin və ya ünsürlərin dəyişməsidir. Sintaktik vahidlərin ünsürlərinin sadə dəyişməsi yerdəyişmənin, əvəzetmə və ya substitusiyanın, əlavənin və qısaltmanın nəticəsidir. Bunlar mətnin atributiv təhlilinin inkişafı kimi formalaşmışdır.

Bütöv konstruksiyaları tədqiq etmək çox çətindir, belə ki, cümlədən sağda və solda hər hansı sözlərlərə rast gəlinməsi vacib məsələdir. Transformasion təhlil metodunun ideyası ifadələrarası əlaqələrin tədqiqi ilə, təktərkibli cümlədən daha uzun olan sözlərlərin tədqiqi ilə bağlıdır. Əgər cümlənin ardıcılığı nəzərə alınsa, onda sözlər formasının seçimində bəzi tənzimliyi görmək olar.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, Təhsil, 2005, 342 s.
2. Yunusov D. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Bakı, 2005, 352 s.
3. Yunusov D. Müxtəlif sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı, 2008, 464 s.
4. Bloomfield L. Language, New York, 1933, 533 p.
5. Boas F. Handbook of American-Indian Languages, 1911, v.11, Washington, 1922, 421 p.
6. Fries Ch. The structure of English, New York, 1952, 757 p.
7. Harris Z.S. Structural Linguistics, Chicago, 1957, 312 p.
8. Chomsky N. Syntactic structures, New York, 2002, 256 p.
9. Слобин Д., Грин Дж. Психоллингвистика. Перевод с английского Е.И. Негневицкой/ Под общей редакцией и с предисловием доктора филологических наук А. А. Леонтьева. - М.: Прогресс, 1976. - 336 с.

Summary

The scientific analysis of the variability in Modern English

In creating literary language, there are some factors that play great role as variants. From this point, while speaking about the problem of variability we must investigate larger aspects that create a great necessity. The necessity is more important. In modern world in all different systematic languages it has passed the historical development. Every language is the product of the long centuries. In different levels the variability has its own peculiarities, its structural-semantic, linguistic and other peculiarities have been created and formed during the ways of the evolution and formation.

Резюме

Научный анализ вариативность в современном английском языке

При создании литературного языка есть некоторые факторы, которые играют большую роль в качестве вариантов. С этой точки зрения, говоря проблему изменчивость, мы должны исследовать большие аспекты, которые создают большую необходимость. Необходимость более важно, что даже в современном мире во всех различных систематических языке она прошло историческое развитие. Каждый язык является продуктам долгих веков. В разных уровнях изменчивость имеет свои особенности. Ее структурные семантические, языковые и другие особенности создали и формируются во время пути эволюции и формирования.

Рәуфи: *fil.f.d.*, dos. *Ş. Mahmudova*
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
06.01.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 24.01.2017